

A RÉGIÓFOGALMAK NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA¹

CSÍKI TAMÁS

Több mint két évtizede, a Pannon térség gazdasági (ipari) fejlődésének vizsgálata, illetve ennek tervezete során fogalmazódott meg az a ma is aktuális és az állami (vagy a nemzeti) kereteken belüli, kisebb történeti egységekre ugyancsak alkalmazhatónak vélt, sőt előfeltételnek tartott megállapítás, miszerint „A térség problémáihoz csak akkor juthatunk igazán közel, ha történelmi régiókban gondolkodunk, azt tekintjük kutatásaink bázisának. A regionális összehasonlítás esetén továbbá korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az egyes régiók pontos rangsorolása. Sajátos történeti útjukat kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változat-különbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak ez teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: ne csak tipizáljuk az egyes régiókat, és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem ezen keresztül eljussunk valódi egymásra hatások felismeréséig. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymást.”² E célkitűzésben nyilvánvalóan benne rejlett az összehasonlítás alapját jelentő régió (mint nem csupán földrajzi, gazdasági stb., hanem általános történeti kategória) fogalmának tisztázása és tartalmi körülhatárolásának szándéka, ami – épp e fogalmi és tartalmi komplexitásból következően – az egyéb tudományágak eredményeinek (régió-meghatározásának) figyelembevételét teszi szükségessé.

A gazdaság (miként a társadalom) térbeli jelenségeinek s a lokalizációnak elméleti igényvel való megközelítése ugyanis más tudományágakban jelent meg: a településföldrajz, a településtörténet, a regionális gazdaságtan (illetve a szociológia vagy a néprajztudomány) említhető, amiből következik, hogy ezek módszereit, tapasztalatait a történeti kutatásoknak is hasznosítaniuk lehet, anélkül azonban, hogy azt saját módszerként vehetné át.³ Településföldrajzi tanulmányok sora foglalkozott pl. a határ menti területek (az ún. határhatás effektus) vizsgálatával,⁴ a határmentiséget legtöbbször a „periferikus” jelzővel (gazdasági, településfejlődési, infrastrukturális értelemben) azonosítva. A történetiség szempontjai azonban többnyire háttérbe szorultak (holott egy-egy régió fejlődésének, gazdasági szerkezetének alakulását, egységesülését vagy felbomlását meghatározó belső tényezők és külső hatások állandóan változó együttese általában hosszú történeti folyamat eredményeként alakult ki), így vált lehetővé a régiót földrajzi integrációként

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. (A kutatás a történeti Magyarország felbomlásának gazdasági következményeit regionális szinten vizsgálja – jelen írás, mely része egy hosszabb munkának, néhány régiófogalmat és ehhez kapcsolódó módszertani eljárást mutat be.)

² Ránki Gy., MTA II. Oszt. Közl. XXVIII. köt. 1–3. sz. 156., 163.

³ Vö. Tóth T., 1980. 229.

⁴ Kovács Z., 1990. 1–2. sz.; Kocsis K., 1988. 1–4. sz.; Süli-Zakar I., 1992. 1–2. sz.; Tóth J.–Csatári B., 1983. stb.

értelmezők részéről pl. olyan megállapítás, hogy az „... ideológiai szempontból is erősített Győr és Miskolc a mai napig sem képesek a regionális szerepköröket illetően Pozsony, illetve Kassa hiányát pótolni”,⁵ amit a régiótörténeti kutatások némiképp módosíthatnak. A dualizmus időszakában ugyanis Győr iparforgalmi növekedése meghaladta Pozsonyét (amelynek korábbi piacközponti funkciója is csökkent)⁶; vagy hasonló módosulás figyelhető meg Miskolc és Kassa esetén, aminek a fő oka, hogy a salgótarjáni, az ózdi és a sajószentpéteri szénmedencék feltárása a miskolci (a diósgyőri) nehéziparnak kedvezett, miként az is, hogy a Munkács–Ungvár–Miskolc vasútvonal (éppen Kassa megkerülésével) e várost kötötte össze a Kárpátalja nyersanyagforrásaival, aminek következtében a régi kézművesközpont – már a megelőző évtizedekben is jellemző – hanyatlása a múlt század végén tovább folytatódott, s majd Trianon után, a Felvidék nagyobb részének új államalakulatba integrálódása révén nőtt ismét a szerepköre, miután a cseh és morva területek, valamint Szlovákia – a Monarchiából örökölt s az eltérő gazdasági adottságokon és lehetőségeken nyugvó – egymásrautaltsága a két világháború között erőteljesebben érvényesült, s Kassa a megélnékül kelet–nyugati irányú gazdasági és árukapcsolatoknak (immár a Kárpátalja forgalmát is ide számítva) az egyik fő központjává vált.⁷

A településföldrajz, illetve a településtörténet tehát a településhierarchia és -struktúra funkcionális vizsgálata alapján igyekszik a maga régiófogalmát megalkotni, amelyben a településhálózat központjai: a nagyvárosi centrumok és a régiók léte szorosan egymáshoz kötődik: „A régió nagy- és kisvárosi vonzáskörzetek, településegységek, infrastrukturális hálózatok összekapcsolódása, integrálódása... bázisa a gazdaság területi összefonódása (kiemelés tőlem – Cs. T.), valamint a helyi társadalmak szoros egymásrautaltsága. A közigazgatási kapcsolatok és a területi beosztás a régiók létrejöttében csaknem érdektelenek.”⁸

E meghatározásnál azonban (amely nem nélkülözi a gazdaság működésének szempontjait) figyelembe kell vennünk (a történeti kutatások igazolták), hogy a múlt század végén s a két világháború között is léteztek olyan területek: a Cserhát, a Bódva-völgye, az Ormánság, a Sárrét említhető példaként,⁹ ahol az egyoldalú (kistelepülési) struktúra miatt az előbbi meghatározás nemigen alkalmazható. Az örökölt földrajzi-táji adottságokra és az ennek talaján továbbélő termelési hagyományokra épülő agrárszerkezet ugyanis gazdasági és társadalmi egységet biztosított, amit ráadásul – s ezt a néprajzi kutatások bizonyíthatták – „...a jellegzetes természetföldrajzi adottságok bázisán, a közös történelmi múlt, a gazdálkodási mód és szerkezet, az ezekre épülő erős összetartozás, az infrastruktúra többé-kevésbé egységes rendszere (vagy hiánya) révén a népesség tudatában is megőrződő »régio-tudat« erősíthetett”,¹⁰ mindez azonban nem válhatott funkcionális (ellátási, forgalmi stb.) egységé.¹¹

⁵ Süli-Zakar J., 1976. 142.

⁶ Egyetlen adatot idézve, 1910-ben az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak aránya Győrben 59%, míg Pozsonyban 57% (a keresőket tekintve). Magyar Statisztikai Közlemények 64. köt. 216.

⁷ Csiki T., 1999. 252., 386.

⁸ Süli-Zakar i.m. (A régió: földrajzi...) 145.

⁹ A Cserhátra a legátfogóbban: Dobány Z., 1999. különösen: 34–65., továbbá G. Fekete É., 1991., elméleti áttekintés keretében: Beluszky P., 1982. 2–3. sz. 323–24., a Bódva-völgyére: (szerk.) Bodnár M.–Rémiás T., 1999.

¹⁰ Tóth J., Társadalomismereti és Kulturális Szemle IV. 2. 29. Akkor is így van ez, ha – a Bódva-völgyi példánál maradva – e területen az „alföldi”, illetve a „domb- és hegyvidéki” gazdálkodás egyes elemei (pl. a folyó alsó folyása mentén a búzatermelés, a középső és a felső szakaszán inkább a rozstermelés) együttesen

Ugyancsak nyilvánvaló, hogy a múlt század utolsó harmadától a területi-gazdasági egységek egyre kevésbé azonosíthatók a közigazgatási keretekkel, ám mégsem teljesen alaptalan az utóbbi szempontnak is a figyelembevétele. Amellett ugyanis, hogy a megyék elszigeteltsége jellemző maradt, a közigazgatás dualizmus kori modernizációjával párhuzamosan, a törvényhatóságok az őket közvetlenül érintő, legfontosabb gazdasági vagy infrastrukturális ügyekben (pl. utak, közművek), ezek pénzügyi fedezetének megteremtésében egyre növekvő és önállósuló szerephez jutottak (saját vállalkozásaikra, vagyionukra is utalhatunk), ami az adott közigazgatási egység további lehetőségeit, fejlődési irányait is meghatározhatta – ami akár egybeeshetett, ezáltal erősíthette a gazdasági-piaci tényezők indukálta regionális fejlődési irányokat.

A másik alapdiszciplína, a közgazdaságtudomány a múlt század közepétől – a felgyorsuló iparosodással, illetve urbanizációval párhuzamosan – szintén figyelmet fordított a gazdasági térpolarizáció vizsgálatára. Az egyik, szerteágazó kiindulópontnak talán a Thünen-körök geometrikus (és leegyszerűsített) térgazdasági modelljét tekinthetjük, amit kezdetben a városokra, mint zárt gazdasági egységekre alkalmaztak (Thünen a mezőgazdasági termelés térszerkezeti sajátosságait vette alapul), de ami könnyen adaptálható volt nagyobb területekre (régiókra) is oly módon, hogy a kezdeti, teljes önellátásra berendezkedő, piac nélküli homogén gazdasági teret a piac megjelenése szétoldotta, a specializáció hosszú folyamatát indítva el.¹² S majd erre épültek a különböző polgári telephelyelméleti iskolák: a Weber-féle költségminimalizálási, a Lössch-féle bevételmaximalizálási vagy az ún. helyettesítésméleti elképzelések, amelyek pl. az egyes vállalatok, sőt iparágak telepítésének vagy racionális elhelyezésének természetföldrajzi, valamint ökonomiai és társadalmi előnyeit, illetve hátrányait vizsgálták, ami az ipar- és vállalat történet számára kínál, ugyancsak a térszerkezet vagy pl. az ipar régióképzési szerepének vizsgálata révén (eddig alig érvényesített) lehetőséget.¹³

Elsősorban közgazdaságtani (részben szociológiai) alapozottságúak a *történeti táj* fogalmának definiálására tett elszórt kísérletek is. Tóth Tibor rendszerszemléletű meghatározása pl. történeti tájon „olyan hosszú távon változatlan területi-ökonómiai szociális egységet ért, melyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere is kapcsolódik”,¹⁴ amely a gazdasági régiók funkcionális egységének említett problémáit kevésbé veszi figyelembe, emellett éppen a történetiség dinamikus szempontját nélkülözi.¹⁵ Vagyis – miként a közgazdaságtani megközelítések – nem veszi figyelembe a történeti hagyományok esetlegesen továbblépő szerepét, a régiókat formáló centrifugális és centripetális erők szüntelen változását, s ebből következően a régióknak – mint rugalmas egységnek – az állandó formálódását, átalakulását, melynek során alternatív lehetőségek vagy legalábbis variánsok képzelhetők el.

Csupán egyetlen példát hadd idézzünk e megközelítésmód problémájára. Tóth Tibor – aki szerint a magyar mezőgazdaság kapitalizmus kori térszerkezete Thünen telep-

hagyományozódtak tovább. Az egyéb néprajzi-tárgyi összetartozásra: *Gunda B.*, Néprajzi Értesítő XXIX. 1–2. sz. 45–70.

¹¹ *Beluszky* i. m. 323.

¹² *Tóth* i. m. 231. A térgazdaság első elméleteiről, illetve Thünenről (magyar fordításban): *George, B.* 1999. 40–42.

¹³ Bővebben, tudománytörténeti áttekintéssel: *Benko* i. m. 42–59.

¹⁴ *Tóth* i. m. 241.

¹⁵ E gnoszeológiai ellentmondásra: a történetiséggel szorosan összefüggő (gazdasági, társadalmi) *fo-lyamatok*, illetve a *struktúrák* alaposabb elemzésének együttes problémájára a szerző maga is utal a két világ-háború közötti mezőgazdaságunk vizsgálata során: *Tóth T.*, 1988. 222.

helyelmélete alapján leírható – a két világháború közötti agrárszerkezet faktor-, illetve clusteranalízist is felhasználó, ökonometriai vizsgálata során megállapította, hogy a kedvezőtlen agrárpiaci viszonyok s a gazdaságok fokozott önellátási kényszere miatt a termelési, továbbá az ezzel összefüggő technológiai-munkamegosztási specializáció alacsony szinten rekedt, ami a mezőgazdasági körzetek homogenizálódásához vezetett.¹⁶ Ez a magyar mezőgazdaság egészére (komplex szemlélete esetén) nyilvánvalóan helytálló megállapítás (bár ennek hosszú előzményei lehettek), ami a konkrét, helyi vizsgálatok alapján úgy árnyalható, hogy valóban a legjobb alföldi gabonatermelő vidékek elcsatolása után pl. a békési löszháton vagy a Dél-Dunántúlon (Zala megyében) is jelentősen nőtt és 50% fölé emelkedett a kenyérgabona vetésterülete (ez azonban nem törvénytörően a gazdaságok – valamennyi gazdaság – romló piaci lehetőségeinek a következménye), ezzel szemben a Tiszántúlon csökkent, ahol a takarmánytermelés (s ezen belül a kukorica) részesedése nőtt meg, amit nem (vagy kevésbé) szerkezeti torzulásnak, mint inkább a termelés specializációjának tekinthetünk.¹⁷ Vagy az agrártörténet ugyancsak feltárta, hogy az Alföldön működtek, s a világháború után megerősödtek a mezőgazdaság környezetüktől fejlettebb szigetei: a Duna–Tisza-közi tanyás területek kertkultúráira, az egykori mezővárosok művelési-technológiai fejlettségére vagy általában a nagyobb iparforgalmi centrumok (pl. a fővárosi öv) differenciáltabb fogyasztására épülő, valamint a feldolgozóipari vertikumok (cukor- vagy konzervgyárak stb.) által erősített, sajátos agrártermelési körzetek létrejöttére utalhatunk¹⁸, ami mind-mind a területi s az ezzel összefüggő ágazati specializáció erősödését jelentheti (ezt a két világháború között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által szervezett adatgyűjtés is alátámasztja¹⁹), ha ennek valóban meg is voltak a piac gyengeségéből vagy a birtokstruktúra sajátosságaiból származó korlátjai. Sőt arra is vannak – úgy véljük általánosítható – adataink, hogy egyes északkelet-magyarországi falusi településeken, ahol a világháború után a mezőgazdaság eltartóképesége csökkent, s a termelés színvonala rendkívül alacsony szinten rekedt, éppen ez váltott ki pl. a miskolci piacra épülő s a kormány által is támogatott baromfi- és tojástermelés vagy gyümölcsstermesztés révén, igaz kényszerű és korlátozott termelési specializációt.²⁰

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a gazdaság térbeli jelenségeinek vizsgálatakor, vagyis a történeti régiók fogalmának meghatározása során fontos tényezőként kell figyelembe vennünk a területi munkamegosztással összefüggő specializációt, ami a régió-fogalom dinamizmusát, illetve hierarchizálását: vagyis egymásra épülő térszerkezeti szintek kialakítását is lehetővé teheti. A munkamegosztás történeti folyamatában a rendelkezésre álló irodalom ennek két fajtáját különíti el. Az első esetben a cserekapcsolat – ami a munkamegosztás alapja – olyan egymás mellé rendelődő területek között jön létre, amelyek termelési s ezt meghatározó földrajzi-táji feltételei viszonylag állandóak, ezáltal kapcsolataik is jórészt változatlanok s hosszabb távon differenciálatlanok maradnak, ami a történetileg kialakult termelési-ökonómiai feltételeik stabilitását (vagy konzerválódását) eredményezi. Ilyenfajta (talán nevezhetjük: kistáji) munkamegosztás alakulhat ki és

¹⁶ Uo. 169.

¹⁷ *Timár L.*, 1986. 61–63. A világgazdasági válság után a legfontosabb kenyérgabona, a búza termelése a Dunántúlon ugyancsak csökkent. *Gunst P.*, 1970. 134.

¹⁸ *Berend T. I.–Szuhay M.*, 1973.; *Für L.*, 1984.; *Timár i. m.* 70. stb.

¹⁹ Lásd még: *Magyary Z.–Reichenbach B.*, 1941.

²⁰ *Pl. Csiki Tamás: Szirmabesenyő gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában (kézirat).* Vagy a borsodi bányatelepülések (Sajókaza, Mucsony, Sajóbáony, Kurityán stb.) köré telepített gyümölcsösökre utalhatunk. (szerk.): *Orbán S.*, 1970. 133.

szilárdulhat meg pl. mezőgazdasági termelőterületek (körzetek) között, vagy a tradicionális kézművesipar dominanciáját megőrző és agrártermelő vidékek között.²¹

A munkamegosztás másik típusa az urbanizáció folyamatával párhuzamosan, a városok és vonzaskörzetük viszonylatában jöhet létre, ahol a javak előállítására – szűken vett – gazdasági feltételeinek különbözősége mellett, egy sor egyéb tényező: pl. a termelés társadalmi vagy munkaszervezeti aspektusainak eltérései is meghatározóvá válhatnak (bár az előző típusnál sem lehet ezeket teljesen kiiktatni), s ahol a kapcsolatok – épp az utóbbiak állandó módosulása révén – maguk is differenciáltabbak, s dinamikusabban változóak. A munkamegosztás ezen típusának az előbbinél nagyobb (nevezzük makroregionális) szerveződési egységek kialakításában lehet (igaz, nem kizárólagos) szerepe,²² ahol valóban érvényesülhet az a vélemény, hogy „nem létezik erős régió, ha nincs a centrumában egy életerős, nagyteljesítményű város.”²³ Mindez azonban nem jelenti – ha a tendenciák ilyen irányúak is voltak a dualizmus évtizedeiben és a két világháború között –, hogy teljesen oszthatnánk a településföldrajz, illetve a településtörténet látott megközelítésmódjának abszolutizálását, pl. Timár Lajos véleményét, aki szerint „az országon belüli feltételezett gazdasági régiók... az esetek többségében egy-egy nagyobb várost és a másik oldalon falvakat vagy tanyavilágot jelentenének – vagyis a feltételezett »gazdasági régiók« helyett a településhálózatot, ezen belül a városhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltságának történelmi elemzését kell középpontba állítanunk.”²⁴

A funkcionális várostörténet eddigi eredményeinek felhasználása persze nem nélkülözhető, a különböző regionális egységek meghatározásánál azonban aligha elegendő. A munkamegosztás említett két típusa ugyanis nemigen választható el élesen egymástól (összekapcsolódásuk ezért a nemzetgazdaság egységesülésének lehet a mutatója)²⁵, mivel a magyarországi városfejlődés egyik sajátossága, hogy jelentős részük a funkcionális, térségi (vonzaskörzeti) szerepkör mellett, megőrizte a tradicionális („prefunkcionális”) szerepkörét, illetve annak egy részét (pl. kézművesipari hagyományait vagy mezőgazdasági termelését). Vagyis az előbbi megközelítésmód maga régiófogalmának kialakításakor ugyancsak a történetiséget, a továbbelő hagyományok szerepét szorította háttérbe: a Dél-Dunántúlon pl. a két világháború között az iparon belül meghatározó maradt a kisipar, illetve a kézműipar súlya, aminek nemcsak a gyáripar formálódásában, kialakulásának módjában volt szerepe (a tolnai selyemgyárat vagy Nagyatád textiliparát említhetjük példaként²⁶), hanem – ezzel összefüggésben – a kistáji (vagy kistérségi) szerveződést előtérbe állítva, a régióképződés sajátosságait is befolyásolta.

Az elmondottakból szintén következik, hogy szükséges – az eddig jobbra esetlegesen használt – régiófogalom differenciálása, illetve vertikális tagolása. A korábbi kísérletek részben egyetlen termelési ág vizsgálata alapján vállalkoztak erre (vagy ugyancsak a történetiség szempontját nélkülözték), amelyek közül csak egyet említünk. Gunst

²¹ Tóth i. m. (A történeti tájak...) 230–31. E kategóriában a kistájak (sok esetben maguk az elnevezések is árulkodók: Bodrogköz, Bodrogmellék, Hegyköz, Hegyalja, Bódva-völgye stb.) termelését és fogyasztását befolyásoló tárgyi-mentális, illetve földrajzi-ökológiai feltételek, valamint a különbségekre épülő sokrétű táji kapcsolatok (munkamegosztás) feltárásában (amelyek talán a közösségek történeti „régió-tudatának” legfontosabb elemei) a néprajztudomány, újabban a történeti ökológia meghatározó szerepet játszik. A gazdag, empirikus kutatásokra épülő irodalomból: *Andrásfalvy B.*, 1980.; *Hofer T.*, 1980.; *Viga Gy.*, 1988. stb.

²² Tóth i. m. (A történeti tájak...) 230–31.

²³ Pálné Kovács I., *Tér és Társadalom* VI. 3–4. sz. 291.

²⁴ Timár i. m. 18.

²⁵ Tóth i. m. (A történeti tájak...) 231.

²⁶ *T. Mérey K.*, 1985. különösen: 40., 59–60., valamint *uő.* 1979. 1–2. sz. 225–57.

Péter az agrártörténeti régiók kialakulásának folyamatában, lényegében a mezőgazdasági áruterelés fejlődésével összefüggésben *földrajzi egységeket, gazdasági egységeket* (tájakat), *közigazgatási egységeket*, közigazgatási értelemben vett *termelési körzeteket, agrártermelési tájakat* s végül *történeti régiókat* (nagytájakat) különböztet meg, aszerint, hogy a földrajzi-ökológiai viszonyok által determinált termelést fokozatosan felváltja a specializációra, a fogyasztás differenciálódására épülő mezőgazdasági és ipari, illetve a mezőgazdasági termékek közötti rendszeres árucserére.²⁷ Ez a felosztás azonban – miként a szerzője is utalt rá – nem vehette figyelembe, hogy az egyes tájak vagy egységek gyakorlatban való elválasztása a fenti kategóriák szerint nem feltétlen valósulhat meg, mivel a mezőgazdaság (csakúgy mint valamennyi gazdasági ágazat) fejlődése nem tekinthető időben és térben homogén folyamatnak (ezért különböző fejlődési-szerveződési szinten lévő egységek működhetnek egymás mellett, amelyek között ugyancsak valamilyen kapcsolat létezhetett); valamint azt sem, hogy a specializáció – a növekedés, illetve a modernizáció extenzív elemeinek fennmaradása s a piacosodás ellentmondásai miatt – csak szórványosan járt együtt geográfiailag megszakítatlan, összefüggő, homogén agrárregiók kialakulásával²⁸, ami – a korábban említettekre visszautalva – azt is jelenti, hogy egy-egy termelési körzeten, agrártermelési tájon stb., vagyis az egymásra épülő egységeken belül fejlettebb, illetve kevésbé fejlett belső perifériák különíthetők el. (Mindebből az az általánosítható módszertani elv következik, hogy egyetlen, még oly fontos tipizáló tényező nem elégséges egy gazdasági régió körülhatárolásához és leírásához, nem helyettesítheti a különböző: a termelést, a fogyasztást, az elosztást befolyásoló ökonómiai szempontok együttes, egymást ütköztető és kiegészítő felhasználását.²⁹)

A szociálgeográfia a saját kutatásai számára ugyancsak önálló térszerkezeti szinteket különített el, jellemzően: *országos szintet*, *regionális* (vagy teljes értékű regionális) szintet, *nagyterségi* (másképp részleges regionális) szintet, majd *kistérségi* (vagy városkörnyéki), valamint *települési szintet*, s végül még megkülönböztet egy ún. *lakókörzeti és háztartási szintet* is.³⁰ S bár ez a felosztás (elvben) nem tételez fel alá- és fölérendeltséget az egész és a részek között, ám mivel abból indul ki, hogy a régiók a kisebb területegységek horizontális integrációja révén tevődnek össze, mégis – talán túl egyhangúan – a fő hangsúlyt az ún. makroregionális (vagyis a regionális és a nagyterségi) szintek vizsgálatára helyezi (pl. Nyugat- és Dél-Dunántúl, Észak- és Dél-Alföld stb.), amelyeket, a közigazgatási egységekhez igazodó statisztikai gyakorlat kényszereihez igazodva, a megyékből építi fel; míg a kistérségek elméleti és módszertani körülhatárolására jóval kevesebb figyelmet fordít.³¹

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a régiótörténeti kutatások számára valóban egy hierarchizált s több tényezős régiófogalom kialakítására van szükség, amelynek keretében a komplex, statikus gazdasági körzetek léte megkérdőjeleződik, s ehelyett olyan ru-

²⁷ Gunst P., 1979. 205–07.

²⁸ Tóth i. m. (A magyar mezőgazdaság struktúrája...) 167.

²⁹ Vö. Tóth i. m. (A történeti tájak...) 237., 240.

³⁰ Süli-Zakar i. m. (A régió: földrajzi...) 141.

³¹ Krajko Gyula a Dél-Alföld vizsgálata során tett definíciója sok szempontból (ám nehézkesen) határozza meg a mikrokörzet fogalmát: „A földrajzi munkamegosztás legkisebb területi egysége, amely még az integráns gazdasági körzet legfontosabb tulajdonságaival rendelkezik: specializálódik, területileg azonos vagy alkotója egy területi termelési komplexumnak, szűkebb keretek között része az országos munkamegosztásnak, gazdasági központja és ehhez kapcsolódó sajátos gazdasági, társadalmi életritmusa alakult ki, amely objektív keretül szolgál a területileg rendkívül differenciált gazdasági és társadalmi élet bonyolult folyamatainak elemzéséhez.” S bár a szerző a mikrokörzetet „...funkcióját tekintve területi termelési egységnek” tekinti, konkrét vizsgálatakor voltaképp a vonzáskörzetekből építi fel. Krajko Gy., 1973. 2–3. sz. 260., 269., vö.: Beluszky i. m. 322–23.

galmasan változó téregységek jelennek meg benne, amelyek maguk is „homogén magterületekből” és belső perifériákból, másfelől állandó és a gazdasági fejlődés eltérő típusaival, lehetőségeivel összefüggésben folytonosan változó, más-más egységekhez kerülő, tehát átmeneti helyzetű (vagy „mozaikszerű”) elemekből állnak, ami kétségtelenül megfelel a dualizmus kori és a két világháború közötti magyar gazdaságfejlődés egyik fő térbeli sajátosságának.³² Ugyanakkor – immár a gazdaságtörténeti kutatások konkrét lehetőségeihez is igazodva – alapvetően kétosztatú megközelítésre nyílnak lehetőségek. Első egy ún. *makroregionális* szint lehet, amely a közigazgatási egységeket magába foglaló, szilárdabb területű nagytérségeket, valamint a városi centrumok és vonzáskörzetük funkcionálissá váló kapcsolatrendszerét integrálja, s amelyre elsősorban (bár nem kizárólagosan) a statisztikai anyagra épülő, strukturális vizsgálat, illetve a deduktív módszer kínálkozhat. A másik, az előbbtől nem mereven elválasztható *mikroregionális* szint, amely a táji tradíciók, valamint a területi munkamegosztás elemeit erőteljesebben megőrző, ugyanakkor kevésbé szilárd területű kistérségeket, továbbá egy kevésbé strukturált településhálózatot foglal magába (mindez nem – az előző szinthez viszonyított – fejletlenség paradigmája), melynek vizsgálatára (a néprajz utalt eredményei mellett) leginkább talán a tágran értelmezett üzem-, illetve vállalat-történet, valamint a mikrotörténelem kínálta analitikus módszer a legadekvátabb (s adhat új lehetőségeket), ami az előzőekben nyert információkat egészítheti ki és konkretizálhatja.

E rendszerben – miként az üzem-történetírás ráirányította erre a figyelmet – egy-egy vállalatot komplex gazdasági, technikai és társadalmi jelenségként, egyfelől az adott régió vagy település, másfelől a megfelelő iparág s az egész ipari struktúra szerves részeként kell értelmeznünk. Emellett a termelés technikai-üzemszervezeti, munkaerő és piaci feltételeinek, a termelékenységnek és a jövedelmezőségnek, valamint a vállalkozás üzletpolitikájának (ide értve akár a bérezést vagy a szociálpolitikát), a vezetés és az ellenőrzés mechanizmusának egységes vizsgálata szükséges, egyrészt mert ezen tényezők között szoros összefüggés állhat fenn, másrészt mert ez teszi lehetővé az üzemek összehasonlítását, ami valóban elhelyezheti őket a szűkebb és tágabb földrajzi-gazdasági és társadalmi környezetükben, meghatározva azokat a kölcsönhatás-szerű kapcsolatokat is, amit egyfelől az adott terület nyújtott az alapítás számára, másfelől ahogyan az üzem járult hozzá, pl. újabb gazdasági lehetőségek megteremtésével annak további formálódásához.³³

³² Beluszky Pál hipotézisét idézi: *Timár* i. m. 3.

E modellnek megfelelően tudott Mózes Mihály „tökés szigeteket” (pl. Krassó–Szörény), „belső perifériákat” (Fogaras), továbbá e két szélsőség között egyedi gazdasági adottságokat (a modernizációba, illetve a nemzetgazdaságba bekapcsolódó más-más szektorokat) kifejlesztő körzeteket megkülönböztetni Erdély, a Bánát és a Tiszántúl dualizmus kori vizsgálata során, aminek alapján a feltételezett „plasztikusabb regionális sajátosságok, a statisztikai régiók, illetve a sajátos fejlődést mutató kisebb területek súlyos ellentmondása tárulkozott fel.” *Mózes M.*, 1998. (h. n.) 3.

³³ Mindebből következően hosszú távú ökonómiai folyamatok vagy Trianon hatásai természetesen vállalati szinten is vizsgálhatók, ami új összefüggések feltárását eredményezheti. A magyar pamutipar vállalat 1930-as évekbeli hanyatlását pl. előbb a gazdasági válság következményeiben keresték, majd a konkrét: termelési, műszaki és üzletpolitikai vizsgálatok bizonyították be, hogy ennek gyökerei korábbra nyúlnak vissza. A cég ugyanis az I. világháború után a pamutipari struktúra egyoldalú förlénye miatt, a fonást kényszerült fejleszteni, s bár ezáltal a '20-as években az iparág élére került, eközben az új technológiákat igénylő szövést, illetve kikészítést elhanyagolta, ami a két tevékenység egyensúlyának végzetes felbomlását s az évtized végére minőségromlást, az önköltségek emelkedését eredményezte.

Vagy a vállalat-történet, miként általában a regionális megközelítésmód a Duna-medence országainak 1920-as évekbeli autarkiai gazdaságpolitikájáról kialakult egyoldalú álláspontot is módosíthatja, amit az északkeleti iparvidék némely ágazata példázhat. Igaz, a békeszerződés után a borsodi kohászat elvesztette a legfontosabb vasérc-, mész- és bányafa-forrásait, ugyanakkor a fejlődő szénbányászat következtében egyre

Az üzemtörténet-írás azonban a nagyvállalkozásokat, a tömegtermelést megvalósító szervezeteket helyezte vizsgálatai középpontjába, míg a kisipari (és kereskedelmi) cégeket – amelyek szerepe a magyar gazdaság fejlődésében a dualizmus évtizedeiben és a két világháború között is meghatározó maradt – teljesen elhanyagolta. Persze ezek vizsgálata is lehetséges a statisztikákra épülő strukturális megközelítéssel,³⁴ amely azonban a mikroökonómiai elemzések lehetőségét háttérbe szorítja, ezáltal az eltérő tájtelepülési és gazdasági feltételek között működő egységek közötti nyilvánvaló különbségeket is elfedi. Ennek pótlására a mikrotörténelem szemléleti és módszertani elvei nyújthatnak segítséget a gazdaságtörténet számára, mivel annak egyediségre és a konkrét körülményekre való koncentrációja (amely ugyanakkor nem mond le a tipizálás és – pl. az ökonómiai – összefüggések feltárásának az igényéről sem), alkalmas lehet a mikroregionális szinten érvényesülő: egy-egy mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi kisüzemre, illetve cégre jellemző sajátos vonások és tendenciák, a gazdasági törvényszerűségek (akár a makroökonómiai folyamatok) érvényesülési módjainak, valamint az említett egységek és környezetük kapcsolatának (mindezt konkretizálva: a vállalkozói stratégiák vagy kényszerek, a jövedelmezőség, a korszerűsítési-befektetési, illetve felhalmozási lehetőségek, az árukészlet, az üzletvitel stb.) vizsgálatára. Példák mindenestre már rendelkezésre állnak³⁵, ezek azonban jórészt módszertani alapvetések, s mind több konkrét eset elemzése és összehasonlítása teszi lehetővé az említett szempontok érvényesítését, ezáltal a mikroregionális gazdasági sajátosságok egyre pontosabb feltárását, valamint az egyelőre elég differenciálatlanul használt fogalmaink („kisüzem”, „középvállalat” stb.) kritériumainak helyi feltételekhez való igazítását.

inkább a helyi szénbázisra, és mivel megszűnt a rudabányai vasérc Csehországba szállítása – ami a világháború előtt jellemző volt – a helyi vasércbázisra is támaszkodhatott. Emellett a cseh és a magyar kormány 1922-es megállapodása szerint a felvidéki vasércet továbbra is Ózdra szállították – mivel Szlovákiában nem működtek kohászati üzemek –, miként a szlovák mészkőbányák jelentős része is a borsodi nyersvastermelést szolgálta. A gömöri és a borsodi ipar között tehát nem szűnt meg a kapcsolat (a Rimamurányi társaság jogi és gazdasági egysége is fennmaradt), amit kihasználva a borsodi kohászat termelése a háború után csakhamar elérte azt a szintet, ami a lecsökkent igényeket kielégíthette, illetve sikerült megszüntetni a vasfeldolgozó- és a gépipar nyersanyaghiányát is. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az 1920-as évek elejétől a módosult helyzethez igazodva, a Rima nógrádi és borsodi üzemekben fokozódott a specializáció folyamata, új profilokat honosítottak meg, valamint a borsodi iparvidéken felgyorsult a gépipar fejlődése, akkor bizonyos, hogy Trianon következményeit ezen az iparvidéken az eddigieknél árnyaltabban kell megítélnünk. *Hanák P.*, 1968. 5–6. sz. 915–17., 925–28., 930–31., *Kóródi J.*, 1959. 51.

³⁴ *Pl. Ránki Gy.*, 1964. 2. sz.

³⁵ *Gyáni G.*, 1983. 3. sz.; *Tóth Z.*, 1977. 1–2. sz.; *L. Nagy Zs.*, 1997.; *Csiki T.*, 1999. 377–91. stb.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra–Népi társadalom. XI–XII. Bp.

Beluszky Pál

1982 Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő XXXI. 2–3. sz. 323–24.

Berend T. Iván–Szuhay Miklós

1973 A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp.

Bodnár Mónika–Rémiás Tibor (szerk.)

1999 Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok

Csiki Tamás

1999 Egy Bódva-völgyi parasztgazdaság termelésének néhány jellemzője a 19. sz. végén (Kertész István naplója alapján). 377–91. In: *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok*

1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944.) Bp. 252., 386.

Dobány Zoltán

1999 A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza, 34–65.

Für Lajos

1984 Kertes tanyák a futóhomokon. Bp.

G. Fekete Éva

1991 Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. Miskolc

George Benko

1999 A regionális tudomány. Pécs–Bp. 40–42.

Gunda Béla

Népi mezőgazdálkodás a Boldva-völgyében. Néprajzi Értesítő XXIX. 1–2. sz. 45–70.

Gunst Péter

1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Bp. 134.

1979 Néhány megjegyzés egy akadémiai agrártörténeti kutatócsoport feladatairól. Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: *Gunst Péter* Bp. 205–207.

Gyáni Gábor

1983 Szatócok. Valóság. 3. sz.

Hanák Péter

1968 Az üzemtörténet kutatásának problémái. Századok. 5–6. sz. 915–17., 925–28., 930–31.

Hofer Tamás

1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: *Paládi-Kovács Attila* Bp.

Kocsis Károly

1988 A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. Földrajzi értesítő XXXVII. 1–4. sz.

Kóródi József

1959 A borsodi iparvidék. Bp. 51.

Kovács Zoltán

1990 A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények XXXVIII. 1–2. sz.

Krajko Gyula

1973 A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. Földrajzi Értesítő XXII. 2–3. sz. 260., 269.

L. Nagy Zsuzsa

1997 A műhely és a bolt. A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen

Magyary Zoltán–Reichenbach Béla

1941 A szántóföldi termesztés és állattenyésztés üzemi tájai. Magyarország mezőgazdasági politikájának alapvetése I. Bp.

Mózes Mihály

1998 A kiegyezéstől Trianonig (Regionális gazdaságtörténeti tanulmányok). Erdély, Bánát, Tiszántúl. (h. n.) 3.

Orbán Sándor (szerk.)

1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 133.

Pálné Kovács Ilona

Gondolatok egy lehetséges folyamatról, egy periféria-főváros születése: Lyon? Tér és Társadalom VI. 3–4. sz. 291.

Ránki György

1964 A kisipar szerepe a magyar kapitalizmus fejlődésében. Történelmi Szemle 2. sz.

Süli-Zakar István

1976 A régió: földrajzi integráció. Tér-gazdaság-társadalom. Szerk.: Dövényi Zoltán. Bp. 142.

1992 Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata Északkelet-Magyarország határ menti területein. Földrajzi Közlemények XL. 1–2. sz.

T. Mérey Klára

1979 Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna menti kistájban. Levéltári Szemle. 1–2. sz. 225–57.

1985 Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Bp. 40., 59–60.

Timár Lajos

1986 A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs, 61–63.

Tóth József–Csatári Bálint

1983 Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. Területi Kutatások 6. Bp.

Tóth József

A demográfiai és migrációs viszonyok szignifikánsak. Juss. Társadalomismereti és Kulturális Szemle IV. 2. 29.

Tóth Tibor

1980 A történeti tájak kérdéséhez. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Szerk.: *Tóth Tibor*. Pécs, 229.

1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Bp. 222.

Tóth Zoltán

1977 Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. sz.

Viga Gyula

1988 Néhány szempont a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatához (észak-magyarországi példák alapján). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Miskolc

EINIGE THEORETISCHEN UND METHODISCHEN PROBLEME DER REGIONSBEGRIFFE

Die Studie beschäftigt sich mit einigen theoretischen und methodischen Erfahrungen der, die wirtschaftlichen Folgen der Auflösung des historischen Ungarn auf regionaler Ebene untersuchenden Forschung: mit den Problemen der Begriffe und der Abgrenzung der „historischen“ Regionen.

Die anfängliche Untersuchung der räumlichen Erscheinungen der Wirtschaft (sowie auch der Gesellschaft) und der Lokalisation schloß sich der Siedlungsgeographie, der Siedlungsgeschichte, der Wirtschaftswissenschaft (regionale Ökonomie), sowie der Soziologie und der Ethnographie an, deshalb darf die Geschichtsforschung auch deren Methoden anwenden, ohne diese als ihre eigene zu übernehmen.

Die einführenden Kapitel stellen die Annäherungsweise der Siedlungsgeographie vor, die ihren Regionsbegriff auf Grund der funktionellen Untersuchung der Siedlungsstruktur und der Siedlungshierarchie bildet und in welcher dadurch die Zentren des Siedlungsnetzes: die städtischen Zentren und die Existenz der Regionen fest miteinander verbunden sind. Diese Bestimmung nimmt jedoch – da der geschichtliche Aspekt in den Hintergrund gedrängt wird – nur wenig in Rücksicht, daß es Ende des letzten Jahrhunderts und auch zwischen den zwei Weltkriegen Gebiete gab (z.B. Cserehát, das Bódva-Tal, Ormánság, Sárrét), wo die Agrarstruktur, die auf die ererbte geographisch-landschaftliche und die Produktion bestimmende Beschaffenheit beruhte, zwar eine wirtschaftliche und gesellschaftliche Einheit sicherte, diese sich jedoch mit einer einseitigen (kleingemeindlichen) Struktur, bzw. mit dem Mangel an funktioneller (Versorgung, Verkehr) Einheit paarte.

Das nächste Kapitel skizziert die Methode der Wirtschaftswissenschaft, die parallel mit der ab Mitte des letzten Jahrhunderts sich beschleunigenden Industrialisierung und Urbanisation auch der Untersuchung der Raumpolarisation Aufmerksamkeit schenkte. Wir können die verschiedenen bürgerlichen, auf die Niederlassungstheorie basierenden Schulen erwähnen, die vom geometrischen Raumwirtschaft-Modell der Thünen-Kreise ausgingen und darauf aufbauten (Weber, Lösch), Schulen, die z.B. die geographischen, ökonomischen und gesellschaftlichen Vorteile bzw. Nachteile der Ansiedlung oder der rationellen Anlegung von gewissen Unternehmen und sogar von

Industriezweigen untersuchen, was der Industrie- und der Unternehmensgeschichte, ebenfalls durch die Untersuchung der regionsbildenden Rolle der Raumstruktur oder der Industrie, (bisher kaum wahrgenommene) Möglichkeiten anbietet.

Nächster Teil der Studie untersucht die verschiedenen Typen der mit der territorialen Arbeitsteilung zusammenhängenden Spezialisierung, was auch die Dynamik bzw. die Hierarchisierung des Regionsbegriffes: die Herausbildung von aufeinander aufbauenden raumstrukturellen Ebenen möglich macht. Im ersten Fall kommt die Arbeitsteilung zwischen den sich nebeneinander ordnenden Gebieten zustande, wo die Produktionsvoraussetzungen und die sie bestimmenden landschaftlichen Voraussetzungen relative beständig sind, deshalb bleiben ihre Beziehungen auf längere Sicht unverändert und undifferenziert, was die Stabilität der sich historisch herausentwickelten ökonomischen Gegebenheiten zur Folge hat (kleinlandschaftliche Arbeitsteilung, deren Produktion und Konsumtion beeinflussenden sachlich-mentalenen bzw. geographisch-ökologischen Voraussetzungen – welche möglicherweise die wichtigsten Elemente des geschichtlichen „Regionsbewußtseins“ der Gemeinschaften bilden – aufgedeckt werden. In der Aufdeckung dieser Voraussetzungen spielt die Ethnographiewissenschaft und neuerdings die historische Ökologie eine bestimmende Rolle.).

Der andere Typ der Arbeitsteilung kann parallel mit dem Vorgang der Urbanisation, in der Beziehung zwischen den Städten und ihrer Einflußsphären zustande kommen, wo neben dem Unterschied zwischen den wirtschaftlichen Voraussetzungen der Herstellung der Güter noch weitere Faktoren, wie z.B. der Unterschied zwischen den gesellschaftlichen und arbeitsorganisatorischen Aspekten der Produktion bestimmend werden können, und wo die Beziehungen selber differenzierter, sich dynamischer ändernd sind (makroregionale Arbeitsteilung).

Der letzte Teil der Studie beschäftigt sich mit den Möglichkeiten der vertikalen Aufteilung des Regionsbegriffes: sie stellt die, für die eigenen Forschungen der Agrargeschichte und der Sozialgeographie vorbehaltenen raumstrukturellen Ebenen vor, und kommt – auf Grund all dessen – zu der Schlußfolgerung, daß es wirklich wichtig ist, einen Regionsbegriff zu bilden, der mehrere Faktoren umfaßt, wo die Existenz der komplexen, statischen Wirtschaftsbezirke in Frage gestellt wird, wo anstatt deren solche, sich flexibel ändernden Raumeinheiten erscheinen, die einerseits selber aus „homogenen Kerngebieten“ und inneren Peripherien, andererseits aus beständigen und im Zusammenhang mit den unterschiedlichen Typen und Möglichkeiten der wirtschaftlichen Veränderung sich ständig ändernden, zu verschiedenen Einheiten gelangenden Elementen, also aus Elementen mit Übergangsposition („mosaikartig“) bestehen.

Tamás Csiki